

СМЕТЊЕ У ПРОМЕТУ И СИСТЕМ ОБЕЗБЕЂЕЊА

Нормално обављање промета сваке врсте у највећој мери угрожавала је хајдучија, јер је готово стално била присутна на друмовима Османског Царства. Но, на почетку треба истаћи да се не може говорити о хајдучији као о појави везаној само за турски период националне историје. Она је постојала, за то имамо довољно потврда, и у ранијим државама ствараним на тлу Балкана. Цар Душан је чак толико био уочио потребу за сигурношћу у својој држави да је од ње начинио једну од главних тежњи своје владавине. Међутим, кад је реч о турском периоду, појава хајдучије је заиста по много чему особена. Уколико се до тада она сводила, углавном, на пљачкашки начин привређивања, бежање од закона и сл., у новонасталим, промењеним условима живота хајдучија не само да постаје интензивнија, већ се обогаћује и новим облицима, што мења њену суштину и оплемењује је на изванредан начин. Разумљиво, не у целини, и ма колико да то није једноставно, треба разликовати разне облике хајдучије настале из различитих узрока и са различитим циљем. Јер, упоредо са класичним разбојништвом или, како је то касније народ још називао, лошом хајдучијом, постојао је, у мањој или већој мери, стални бунт покороног народа, такође изражен у виду хајдучије. Због тога у осиромашеној историји нашег народа тих времена поглавље о хајдуцима заузима по много чему изузетно место.

Овде се, међутим, нећемо упуштати у испитивање узрока који су доводили до појаве хајдучије, као ни у њену анализу. Хајдучија нас интересује само као појава која угрожава нормално обављање промета на царском друму. То значи да ћемо покушати да утврдимо њен интензитет, места на којима се јавља, као и начин на који Турци на њу реагују. Подаци којима располажемо, иако нису малобројни, не допуштају, ипак, праћење ове појаве у читавом периоду који се овде обрађује. Зато, када је реч о интензитету хајдучије, могу се донети само општи закључци. Наиме, хајдучија јача упоредо са слабљењем Царства, као што јој погодује ратно и уопште нередовно стање. Извесно је, такође, да су од самог почетка своје владавине у нашим крајевима Турци имали да воде непрекидну и често веома тешку борбу с хајдуцима као основним елементом нереда и несигурности. Готово да нема путописа у коме се не помињу хајдуци, чак и ако је путописац имао срећу да се не сусретне с њима. По Французу Киклеу, хајдучки напади били су сасвим обична ствар.¹ Ако се суди по званичним турским вестима, хајдуци су оперисали више у планинским подручјима у унутрашњости земље и око рудника и осталих царских добара, а мање на самом Цариградском друму. Ипак, овај однос не мора да буде реалан, с обзиром на то да је овде реч о ограниченом

¹ Р. Самарџић, нав. дело, 196; М. Марковић, нав. дело, 317.

временском периоду — документи припадају другој половини XVI века. Исто тако, државну власт су, разумљиво, више погађале хајдучке акције око рудника и других царских добара него на друму.

Треба, такође, истаћи да је на појаву хајдучије утицала и чињеница што је Србија дуго времена била гранична област. Хајдучке чете из крајева преко Дунава увек су могле да пређу у Србију, као што су хајдучима из Србије крајеви преко Дунава пружали сигурну заштиту пред турским потерама. Х. Дерншвам је забележио да су једном хајдучи прешли преко Дунава и код Гроцке побили 150 јаничара који су пратили неки топ.² О овим прелазима пише и Пол Рико: „Хајдуи или, како их народ зове, хајдучи долазе овде у великом броју из Трансилваније, из Молдавије, из Угарске и са других страна, да би пљачкали путнике. Они убијају из пушке или их смрскавају великим камењем које са врха планина отискују на њих, тако да ни најјачи каравани нису сигурни од њихових напада. Рекли су ми да је у једном од ових дрвена — јер њих има више на путу за Београд — 18 разбојника на овај начин убило 300 трговаца и да су им узели сав новац и сав товар.“³ Анонимни пратилац барона де Корманена сматра, међутим, да се овим хајдучима из Влашке и Ердеља придружују доста и домаћи људи. Њих може да буде понекад и до три стотине и врло је опасно наћи се на овим местима кад они сазнају да ће туда проћи неки угледни Турчин или поклисари Дубровачке сињорије, за које знају да носе свој харач султану.⁴ Зато путници пролазе кроз густе шуме Србије са великим страхом упркос често многобројној пратњи. За Лукавицу, гору у долини Мораве на путу за Јагодину, А. Вранчић каже да у њој увек има хајдука;⁵ у време проласка Шт. Герлаха било их је осамдесет.⁶ За Левач се у народној песми каже да је „гнијездо хајдучко“.⁷ Можда је и у једној турској наредби, упућеној 1577. године смедеревском санџакбегу, реч о планини Лукавици. Ту се, наиме, одређује 30 матролоса да чувају једну „велику планину у јагодинском кадилуку која је стално легло хајдука“.⁸ И путеви који воде према Ражњу врло су несигурни; то су хајдучки путеви на којима треба бити опрезан, саветује Евлија Челебија.⁹ И Шт. Герлах каже да су овде хајдучи једном напали царске посланике и отели им дарове које је цар слао султану.¹⁰ Планине око Бовна, Буковик и Озрен, назива Унгнадов путописац хајдучком шумом.¹¹ За чување читаве области од хајдука, а првенствено царских часова, турске власти одредиле су биле 30 мартолоса.¹² На даљем путу била је нарочито опасна планина Куновица, између Ниша и Беле

² Fr. Babinger, нав. дело, 263; М. Влајинац, нав. дело, 99.

³ Љ. Никић, нав. дело, 134.

⁴ Р. Самарџић, нав. дело, 172; Јов. Томић, нав. дело, Споменик, XXXVII, 74, 75.

⁵ А. Verancsics, нав. дело, МНН SS, II, 304; Р. Matković, нав. дело, Rad JAZU, LXXI, 23.

⁶ Р. Matković, дав. дело, Rad JAZU, CXVI, 51.

⁷ В. Караџић, Српске народне пјесме, IV, Београд, 1896, 125.

⁸ Mühimme, XXIX, 97.

⁹ Evlija Celebi, нав. дело, изд. Н. Šabanović, 65.

¹⁰ Р. Matković, нав. дело, Rad JAZU, CXVI, 51.

¹¹ Исти, нав. дело, Rad JAZU, CXII, 217.

¹² Mühimme, XVIII, 225.

Паланке. Дубровачки поклизар јавља 1635. године из Прокупља: „Пошто се каже да и у Куновици има зликоваца, узећу неких десетак јуди за већу сигурност.“¹³ У писму дубровачких поклизара, од 24. јуна 1652. године, помињу се многи лешеви лица убијених и опљачканих, на које су поклизари наишли и у шумама поменуте планине Куновице и у шумама планине Жежевице, између Цариброда и Софије.¹⁴ Пулеов сусрет с хајдуцима 1658. године без сумње је био, судећи по положају, у клисури Жежевици, а не како он каже у Куновици. Тада су, усред каравана, хајдуци убили и опљачкали једну личност од великог угледа која је ишла за Софију.¹⁵ И Кикле помиње хајдуке на овом простору. Дан пре његовог проласка напали су ту пандуре.¹⁶

Без тешкоћа није пролазила ни турска војска. Писац Дневника Сулејманових похода бележи да су 1532. године, приликом проласка румелијске војске, код Ак Килисе неверници учинили многе тешкоће, неколико њих спустило се чак и на друм.¹⁷ Турци су пред војне походе, поред осталих припрема које су вршили, чистили и земљу од хајдука. Тако је пред поход на Беч, 1566. године, одређен мубашир да гони хајдуке у области Параћина, Бање, Кучајне, Сврљига и Крушевца.¹⁸ Исто тако, да застраше рају, Турци су приредили у Београду јавно смакнуће неког хришћанина по имену Павла — ухваћен је у Срему — који је бунио народ и издавао се за цара и војводу.¹⁹ Заповести да се очисти пут од хајдука издате су и пред поход на Беч 1683. године.²⁰ Године 1697, пре проласка царске војске, послато је више од 2.000 пешака и коњаника да чувају од хајдука друм између Ниша и Београда.²¹

Не знамо много како су тада пролазили трговци, курири, ходочасници и остали путници. А. Пуле каже да се путници сачекују и сакупљају да би се обезбедили од друмских пљачкаша, који се овде у великом броју сједињују и у групи од две до три стотине постављају заседе у извесним теснацима у којима их је немогуће избећи.²² Овом сакупљању без сумње су најчешће прибегавали трговци, будући да су они били у већини случајева мета хајдучких напада. У коликој је мери хајдучија стварно угрожавала трговину, није лако утврдити с обзиром на то да располажемо само са неколико сачуваних података. Године 1521. убијени су јеврејски трговци код Смедерева;²³ 1580. оптужују се становници дербенцијског села Брестовика (код Гроцке) да су убили

¹³ С. Димитријевић, нав. дело, 80.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Р. Самарџић, нав. дело, 213.

¹⁶ Р. Самарџић, нав. дело, 198; М. Марковић, нав. дело, 319.

¹⁷ Feridun Bey, нав. дело, I, 578.

¹⁸ Mühimme, V, 1893.

¹⁹ Mühimme, V, 414, 964.

²⁰ J. Grzegorzewski, *Z szczyłłatow rumelijskich epoki wyprawy wiedeńskiej*, Lwow, 1912, No 6, 10, Preuz; В. Цветкова, *Хајдучтвото в българските земи през XV—XVIII век*, Исторически преглед, 4, София, 1968, 46.

²¹ Silâhdar Fındıklılı Mehmet Ağa, нав. дело, I, III, 258, 263.

²² Р. Самарџић, нав. дело, 212.

²³ А. Хаманел — Е. Ешкенази, *Еврејски извори за општествено-икономическото развитие на балканските земи през XVI век*, I, БАН, София, 1958, 433, 434.

десет особа,²⁴ можда трговаца. Караван с којим је путовао А. Пуле, без сумње састављен од трговаца, напали су хајдуци у клисури Жежевици,²⁵ о катастрофи једног великог трговачког каравана — било је у њему 300 трговаца — оставио је белешку и Пол Рико.²⁶ По Евилији Челебији, Муса паша је подигао паланку истог имена, између Ниша и Пирота, због тога што су 1638/39. године разбојници ту напали један велики караван и побили много следбеника Мухамедових.²⁷

Мада о томе није остало много података, треба истаћи да су и турске власти пружале, у извесној мери, заштиту трговцима и њиховим караванима. При закључењу мира 1576. године, А. Вранчић је, као изасланик аустријског цара, поред осталог тражио да Турска предузме мере да се стане на пут злочинима хајдука и мартолоса и да се побрине за сигурност трговине и посланика.²⁸ Иако је ношење ватреног оружја, у принципу, било дозвољено само јаничарима и спахијама,²⁹ изгледа да се, у пракси, од овога често одступало. Мада странци и неверници, Дубровчани су, на пример, добили посебне фермене којима су стекли право да јашу коње, носе оружје, завијају главу и облаче се на турски начин.³⁰ Из писма мисионара Б. Капића види се да су оружје носила чак и лица која нису знала њиме да рукују,³¹ што наводи на закључак да ношење оружја није представљало изузетну појаву. У неким ферманима наређује се локалним властима да се дубровачким трговцима, у случају потребе, ставља на располагање оружана пратња, „да би без штете и губитака ишли здрави и читави до њиховог конака“.³²

Како су пролазили остали путници, готово да не знамо ништа. Дубровачка колонија у Софији јавила је 1651. године да су једног курира који је ишао из Софије зли људи у Куновици избили и узели му новац.³³ Године 1717, Дриш је забележио да су хајдуци недавно убили султановог курира, али нису дирали у његову прању нити су од њега хтели нешто да узму.³⁴

Турци су на појаву хајдука реаговали низом репресалија, у првом реду потерама. Како је хајдука било увек, и потере су, може се рећи, биле сталне. Оне су се организовале и тада када су била у питању два хајдука, па чак и један.

Међу локалним органима власти, гоњење хајдука спадало је, углавном, у надлежност санџакбегова и кадија. Они су организовали потере уз помоћ осталих месних функционера: јаничарских сердара, хџаја, ајана, забита, примџура и др. Представке — махзаре је понекад слало целокупно становништво једног места или краја, само муслимани или хришћани, или појединци: сељаци, трговци, па чак и жене. И то преко кадија или непосредно. У свим случајевима обично је била реч о већ

²⁴ Mühimme, XLIII, 428.

²⁵ Р. Самарџић, нав. дело, 213.

²⁶ Љ. Никић, нав. дело, 134.

²⁷ Evlija Celebi, нав. дело, изд. Н. Šabanović, 61.

²⁸ V. Verancsics, нав. дело, MHN SS, VI, Pest, 1860, 43, 44.

²⁹ Mühimme, VII, 1871, 2344.

³⁰ С. Димитријевић, нав. дело, 83.

³¹ Исто.

³² Исто.

³³ Исто, 70.

³⁴ К. С. Протић, нав. дело, Отаџбина, 22, 67.

почињеном делу, убиству или пљачки. Личност која се упућивала да организује потере и гоњење хајдука називала се мубашир или муфетиш и била је из редова дворских људи: капицибаша, бостанцибаша, мирахора, ага, чауша. Понекад је за мубашира одређиван алајбег, спахија, бивши кадија и др. Он је долазио с царском заповешћу или бујурудијом беглербега у којој се од месних носилаца власти тражило да му пруже помоћ, нарочито у храни. У потерама су, иначе, учествовали, поред мартолоса, још и дербендије и акинџије,³⁵ а када је то било потребно, ангажовало се и читаво цивилно и војно становништво.³⁶ Против оних који су одбијали да учествују у овим потерама и, уопште, да врше службу биле су, изгледа, предузимане врло строге мере. Тако се у једној царској заповести из 1572. године наређује крушевачком санџакбегу да такве мартолосе осуди на веслање, а имена непослушних дербендијских села пошаље у Цариград.³⁷ Слична наредба упућена је, годину дана касније, и врањском кадији. Ту се, наиме, тражи да се од таквих лица одузме посед, уколико га имају, док се остали осуђују на веслање.³⁸ Хајдуци су, понекад, тражени и по дербендима,³⁹ па чак и слободним тимарима.⁴⁰ Ове потере су, разумљиво, тешко падале народу, па су често сељаци сами хватали и предавали хајдуке,⁴¹ или би се једноставно разбежали.⁴²

Поред ових потера, мањих и већих, које су, може се рећи, биле сталне, Турци су, када се појаве многи хајдуци, прибегавали још једној мери — тефтици. По Вуку Караџићу, то је бивало овако: одређени Турци изиђу у народ, наместе се на једном месту и сабију сав народ у оборе као стоку. Ту га муче и уцеђују тражећи да им се издају хајдуци. Ту су се, каже на крају Вук, губили и други људи осим хајдука, а глобили су се готово сви.⁴³

Турци су се против хајдука борили и сечењем шума покрај пута. Ово је била једна од обавеза дербендијских села. Понекад нису зазирали, као што бележе неки путописци, ни од паљења читавих шума.

Посебне мере, међутим, предузимане су, као што је већ поменуто, у време ратних похода, преноса царске казне и других знатнијих догађаја.

Када би их ухватили, Турци су хајдуке обично осуђивали на смрт.⁴⁴ Веслање на галији,⁴⁵ као и друге блаже казне ређе се јављају.

У време мира на смрт осуђени хајдуци предавани су сеоском забицу. У изворима се обично не наводи врста смртне казне; једном смо нашли забележено да је хајдук обешен;⁴⁶ већ поменути хајдук Павле,

³⁵ Mühimme, VII, 113; XXII, 43.

³⁶ А. Матковски, нав. дело (1650—1700), 36, 72, 75, 76.

³⁷ Mühimme, X, 303.

³⁸ Mühimme, XXI, 678.

³⁹ А. Матковски, нав. дело (1650—1700), 45, 46.

⁴⁰ Mühimme, XLIII, 428.

⁴¹ А. Матковски, нав. дело (1620—1650), 20; исто (1650—1700), 39—40.

⁴² Исто (1650—1700), 27.

⁴³ В. Караџић, Српски рјечник, 761.

⁴⁴ А. Матковски, нав. дело (1620—1650), 81; исто (1650—1700), 18, 21, 22, 32—36; Г. Елезовић, Турски споменици 1348—1520, 1—1, САН, Београд, 1940, 337—343.

⁴⁵ А. Матковски, нав. дело (1620—1650), 28; исто (1650—1700), 29.

⁴⁶ Исто (1650—1700), 32.

који се називао царем, јавно је смакнут у Београду, без сумње на најгори могући начин. У ређим случајевима хајдуке су по мубаширима слали у Софију или Цариград, да се тамо над њима изврши казна.⁴⁷ То се, вероватно, чинило због одсуства поверења у месну власт или кад су у питању били знатнији хајдуци.

За време рата хајдуци су, без суда, одмах на друму убијани.⁴⁸ Енглески амбасадор Гламер видео је код Ниша два човека набијена на колац. И на путу кроз Бугарску наишао је на два човека која су била на веома свиреп начин убијена; и једном и другом колац је стајао усправно: забијен у доњи део леђа, излазио је кроз врат. То су били хришћани који су убили једног јаничара; на смрт их је осудио сам султан кад је туда пролазио.⁴⁹ И француски аноним, из 1621. године, каже да Турци, кад уквате хајдуке, набијају их на главном друму на колац без икаквог другог суда.⁵⁰ Ту би они остајали данима и месецима. Обично су их постављали на раскршћа, мостове и прометнија места. Приликом аудијенције код острогонског паше, видео је А. Волф хришћанске главе натакнуте на колац.⁵¹ Гламер је на улазу у Ниш видео 300 одераних хришћанских глава, испуњених сламом; висиле су на дирецима, везане за узице.⁵² Одсеченим хајдучким главама Турци су, уопште, радо „китили“ своја утврђења, јер су тако биле најречитија опомена раји.

Поред ове главне сметње, за нормално одвијање саобраћаја постојао је још низ других. Да поменемо најзначајније: ратови, епидемије, глад и временске непогоде. За разлику од хајдучије, оне су биле повремене, мада су, нарочито ратови и епидемије, не ретко доводиле готово до потпуног застоја промета чак и на царском друму. Уопште, у ратовима су увек највише страдала насеља крај пута, а то значи да је и промет довођен у питање, често и задуго после завршетка рата. Посебно су тешко падали ратови које је Турска водила крајем XVII и у XVIII веку. Писац француског дневника из 1696. године оставља потресну слику обезљуђене земље, пуне згаришта.⁵³ Епидемије разних болести, у првом реду куге, готово редовно су присутне у Османском Царству.⁵⁴ Изазивајући поремећаје у друштвено-економским односима уопште, морије су нужно, мање или више, утицале и на промет, нарочито трговачки. Др Браун са великим задовољством истиче да су нашли земљу у којој није владала куга. Страх од заразе је свакако утицао на путнике, нарочито на оне са Запада, да, колико год је било могућно, избегавају коначење по каравансарајима. Из истог разлога су се избегавали и обилазили и градови захваћени чумом. Треба истаћи да је глад готово редовни пратилац куге, и све то заједно умногоне угрожава промет, уколико га и сасвим не обуставља.

⁴⁷ Исто (1620—1650), 55, 60; исто (1650—1700), 61.

⁴⁸ Feridun Bey, нав. дело, I, 578.

⁴⁹ Влад. Поповић, нав. дело, Гласник, VIII, 97.

⁵⁰ Р. Самардић, нав. дело, 172.

⁵¹ Р. Matković, нав. дело, Rad JAZU, CXXIX, 21.

⁵² Влад. Поповић, нав. дело, Гласник, VIII, 97.

⁵³ И. Вожјић, *Француски дневник о походу Мустафе II 1696. године*, Грађа Историског института САН, 8, Београд, 1956, 177—214.

⁵⁴ О овоме опширније: В. Храбак, *Куга у југословенским земљама под Турцима од 1450 до 1600 године*, ИГ, 1—2, 1957, 19—37.

Што се тиче временских непогода, у првом реду великих поплава и киша, оне су падале обично у одређена годишња доба, што значи да су биле временски ограничене. Осим тога, велике воде захватале су, углавном, речне долине и равнице, па су путници могли безмало увек да их избегну користећи заобилазне путеве. Тако су, на пример, у пролеће посланства редовно ишла преко Бовна. На повратку, који је падао у суве летње месеце, путовало се Моравском долином.

ОБЕЗБЕЂЕЊЕ ПУТА

Систем колективне одговорности, без сумње веома старог порекла, који је нашао своје место и у законодавству српске средњовековне државе, преузели су и Турци. У ствари, ту је реч о најједноставнијем систему обезбеђења; месни органи власти и становништво сnose одговорност за сваку пљачку и убиство који би се догодили на њиховој територији. У Душановом законнику то је на неколико места, у разним случајевима, сасвим прецизно утврђено.⁶⁶ Овај систем, у својим основним цртама, постојао је и за све време турске владавине. Најјасније и најопширније је можда изложен у Сулејмановој кануннами: „Ако у селу или махали погине човјек или буде нападнута каравана и нанесена јој штета, или ако се у једном селу појави крађа и пљачка, треба да пронађу кривца и да га прокажу. Међутим, ако се не могне пронаћи, онда треба да плате 'diyet' (материјалну одштету) и да поднесу одговарајућу новчану казну.“⁶⁶ Практично, то се, изгледа у већини случајева сводило на плаћање крвнине или глобе, која се узимала од свих становника одговарајућег села или махале, па чак и суседних махала, и то према материјалном стању.⁶⁷ Временом крвнина се плаћала, као што бележи Вук, не само кад „човјек убије човјека него и кад човјек умре на путу од зиме, кад падне с дрвета или с коња, кад сломи врат, било од чега еда шта му драго он умро, само кад га нађу на путу или у пољу мртва... Турци слабо траже крвника, него ишту крвнину“.⁶⁸ Тако је, изгледа, у већини случајева заинтересованим странама остало да се само међусобно обрачунавају

Поред овог, да тако кажемо, класичног облика колективне одговорности, примењиван је, ради што ефикасније заштите, и систем гаранције. Састојао се у томе што би становници читавог села гарантовали једни за друге, или би неколико лица, па чак и више села, гарантовали за појединце.⁶⁹

Но, поред ових мера које су, упркос свему, биле само делимично ефикасне, Турци су веома рано, ослањајући се свакако на старије

⁶⁶ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, САН, Београд, 1960, 157—160.

⁶⁶ Н. Hadžibegić, нав. дело, GZM, IV—V, 310.

⁶⁷ А. Хаманел — Е. Ешкенаси, нав. дело, 344, 345; А. Матковски, нав. дело (1620—1650), 19, 38, 56; исто (1650—1700), 11—12.

⁶⁸ В. Караџић, *Српски рјечник*, 310, 311.

⁶⁹ А. Матковски, нав. дело (1620—1650), 52, 54, 55, 56, 69—71, 80, 83, 84; исто (1650—1700), 15, 30.

узоре,⁶⁰ створили институцију дербенџија с основним задатком да бди над безбедношћу саобраћаја. Реч *дербенд* је персијска и означава клисуру, кланац, сутјеску, теснац и уопште опасан пролаз на друму. Код нас се сачувала у облику *дервен* — скопски Дервен, град Дервента у Босни, село Дервента код Власенице и село Дервентски Луг код Дервенте. Дербенџије или дервенџије су, према томе, били чувари оваквих места. Они су, такође, вршили још читав низ других служби везаних за пут и промет на њему. Регрутовани су, углавном, међу хришћанима. Муслимани дербенџије сусрећу се знатно ређе, али не представљају ни сасвим изузетну појаву. На Цариградском друму, на пример, на релацији Београд—Софија, у селима Коларима⁶¹ и Кленовцу⁶² били су дербенџије искључиво муслимани, док су у Ландолу,⁶³ Баточини⁶⁴ и Трнави⁶⁵ обављали ову службу и хришћани и муслимани.⁶⁶ Муслимани су махом живели по градовима; уколико их је и било по селима, то су ретко била села на опасним и несигурним местима, и то је, без смуње, основни разлог што се муслимани ређе налазе у редовима дербенџија.

Документи не дају могућност да се утврди тачно време настанка појединих дербенда, односно институције дербенџилука уопште. Ипак, може се са доста сигурности закључити да су Турци, где год је то било потребно, оснивали дербенде одмах после освајања тих земаља. Најстарији дербенд на нашој територији, село Гавато у Македонији, настало је, изгледа, одмах после турског освајања.⁶⁷ На Цариградском путу најстарији дербенди су села Луковица у близини Јагодине и Миросава у Ресави; забележена су први пут 1476/78. године,⁶⁸ што не значи да нису постала дербенди и знатно раније. У каснијим пописима забележено је да дербенџијска села Моштаница у Ресави и Куновица у Запаљу врше ову службу од времена султана Мехмеда II.⁶⁹ То несумњиво показује да су настала доста рано. Одсуство грађе за поједине периоде и подручја онемогућује да се тачно утврди време постанка сваког дербенда. Ипак, на основу свега, може се извући закључак да је све до средине XVI века број дербенџијских села на Цариградском друму релативно мали; тек у другој половини овог века, нарочито у последњим деценијама, почиње нагло и упадљиво да се повећава, и то на целом одсеку Београд—Софија. То несумњиво показује да се

⁶⁰ У Србији је друмских стражара било и пре цара Душана. Нићифор Григора бележи, 1327. године, да нарочити људи у црном оделу чувају стражу по друмовима (Nicerphori Gregorae Byzantina, VIII, 14, Bonnae, 1829, I, 376—378). Више о овоме: А. Соловјев — В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, VII, Београд, 1936, 412, 413.

⁶¹ Смедеревски дефтер No 517 (1572), 118; No 184 (Мурат III), 105.

⁶² Смедеревски дефтер No 517 (1572), 98, 99; No 184 (Мурат III), 87, 88.

⁶³ Смедеревски дефтер No 517 (1572), 139; No 184 (Мурат III), 124.

⁶⁴ Смедеревски дефтер No МХТ 629 (s. d.), 232; No МХТ 632 (s. d.), 38; No 166 (Мурат II), 118.

⁶⁵ Нишки дефтер No 27 (1498), 51, 52.

⁶⁶ Ми смо овде у дербенџијска села узели и она која хране поштанске коње, јер имају исти статус као и, да тако кажемо, прави дербенди, а не ретко, поред хранења коња, имају и обавезу да чувају пут.

⁶⁷ А. Стојановски, *Дервенџиството во Македонија*, Гласник на Институтот за национална историја, 2, 1964, 137.

⁶⁸ Смедеревски дефтер No (1476—78), 201, 358, 359.

⁶⁹ Смедеревски дефтер No 1007 (1516), 85; Нишки дефтер No 27 (1498), 18

саобраћај на овој важној комуникацији доста дуго обављао релативно лако, за разлику од путева у западној Србији и вардарској Македонији, на пример, где врло рано постоје многа дербенџијска села.⁷⁰

Да би једно село постало дербенд, било је потребно да буде на опасном месту и угрожено хајдучијом. Исто тако, водило се рачуна да ли ће то држави и раји бити корисно или не. Арз у коме се образлагао овај захтев упућивао је централној власти у Цариграду кадија или месно становништво (*ehali vilayt*). Ови подаци би на терену били проверени,⁷¹ и султан је ферманом, бератом, муафнамом или заповешћу (*hüküm*) званично проглашавао једно село дербендом.⁷² Дербенџије су добијале преписе ових докумената, као и изводе из вилајетских пописних дефтера, које су показивале надлежним судским, пореским и другим органима власти. Сваки нови султан обнављао је ове документе, при чему су дербенџије плаћале одређени новчани износ.⁷³

Задачи дербенџија и организација дербенџијске службе. — Пошто је у обезбеђењу и регулисању саобраћаја дербенџилук имао веома значајно место, основни задатак дербенџија био је да обезбеђују несметан и сигуран пролаз на опасним деловима пута. „А у кланцима и на опасним местима“, пише у кануннама за босански, херцеговачки и зворнички санџак, „дербенџије које су именоване за чување кланца нека обезбеђују имовину и личности пролазних путника. Ако настане штета, оне одговарају својим главама и имањем“.⁷⁴ Оваква опасна места могла су да буду сва она која су се налазила у планинским и шумским пределима, нарочито у теснацима и клисурама. Ипак, да би она добила статус дербенда, било је потребно да буду, као што је већ истакнуто, и угрожена хајдучијом. На Цариградском друму, на пример, број дербенџијских села током времена непрекидно се повећава, достижући крајем XVI века највећи број. Већина тих села, пошто су, као што пише у изворима, била на опасним местима, имала су задатак да их на најбољи могући начин чувају. Понекад је, међутим, дербенџијски статус даван да би се спречило бежање становника, односно да би се они везали за насеља на друму. Не ретко се уз село бележи и име брда које чувају. Код Равног, пак, чуван је прелаз преко Мораве. Понекад се ова села која се старају о одржавању и чувању мостова, а њих је на Цариградском друму било више, посебно издвајају и њихови становници називају мостарима. Међутим, ми их убрајамо у дербенде, јер је њихова служба у основи дербенџијска, без обзира на то што је реч о прелазу преко реке, а не о неком теснацу или клисури. У изворима је само за мали број села забележено да се налазе на самом путу, што наводи на закључак да су се сва остала налазила мање или више удаљена од њега.

Наоружане лаким оружјем: дугим штитовима, копљима, буздованима, стрелама, сабљама и пушкама,⁷⁵ дербенџије су вршиле своју

⁷⁰ А. Стојановски, нав. дело, 136.

⁷¹ С. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorlugunda Derbend Teskilati*, Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No 1209. Istanbul, 1967, 10—12.

⁷² А. Стојановски, нав. дело, 139.

⁷³ Исто.

⁷⁴ *Kanuni i kanunnâme*, 56.

⁷⁵ А. Стојановски, нав. дело, 163.

службу даноноћно. Ипак, треба истаћи да употреба пушака и уопште ватреног оружја није била општа. Њу је државна власт дозвољавала само у изузетно опасним дербендима.⁷⁶ Немарно вршење службе изгледа да није било без последица. Када једне вечери становници села Гавата, које је било дербенд, нису дошли да чувају стражу, требало је да се то и званично региструје.⁷⁷ У једној заповести из 1572. године наређује се крушевачком санџакбегу да јави имена оних дербенџијских села која не буду вршила своју службу.⁷⁸ А. Вранчић је забележио да је стража постављена „на висини, која се у планини истиче над јавним путем, и постављена је тако да може видети пут надалеко у-коло. То је сеоска колиба“, наставља он, „у коју може стати само један човек. Његова је дужност да, када на путу или у шуми опази путнике, удара у бубањ и на тај их начин обавести да их је стража спазила.“⁷⁹ Чуваре на путу с бубњем помиње више путописаца; К. Зен, који је 1550. путовао у Цариград, видео је ове стражаре код Ниша и у шуми Гешовици, недалеко од Цариброда. Они су, ударајући у бубањ, давали знаке да се може сигурно пролазити.⁸⁰ Х. Дерншвам их први пут помиње 1553. године, код прелаза на Морави; сусрео их је и на повратку из Цариграда, недалеко од Јагодине; стајали су на највишем вису са једним бубњем.⁸¹ М. Пигафета каже да је веома опасно путовати када се не чује бубањ; могуће је једино у случају ако је караван велики.⁸² Занимљива је забелешка К. Рима. Путујући 1571. преко чувене горе Куновице, он је забележио да је горе стража с бубњем, у који се удара кад год туда пролази много људи, да тим опомену коњаре, краваре и пастире да припазе на своју стоку, да им је неко не би украо. На ударање бубња сакупе се такође и сељаци, зато што су сви хришћани па их често лоши људи пљачкају.⁸³ А. Пулеу, који је туда пролазио 1658. године, изгледало је да ти чувари служе више зато да обавесте караване него што су у стању да их бране, „јер, изгледа“, констатује он, „да десет или дванаест мускетара у врбовим колибама није у стању да пружи велики отпор.“⁸⁴

Тако стари путници, често на живописан начин, описује службу ових чувара безбедности на путевима пространог Османског Царства.

Стражарило се на смену. „Тих тридесет људи“, каже Али Чауш, „у својим кланцима са ратном спремом стоје наизменично на местима која могу да буду бусија за одметнике и разбојнике и ударајући у бубањ обавештавају путнике, воде их и спроводе на сигурна места.“⁸⁵ О броју стражара не постоје конкретни подаци. Свакако да је он био различит, зависно од могућности и потреба; путници најчешће помињу стражаре, не наводећи број. Народно предање памти да су на путу

⁷⁶ С. Orhonlu, нав. дело, 64, 65.

⁷⁷ *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, I, Скопје, 1963, 134.

⁷⁸ Mühimme, X, 303.

⁷⁹ А. Verancsics, нав. дело, МНН SS, II, 318.

⁸⁰ К. Zen, изд. Р. Matković, нав. дело, Starine, X, 209.

⁸¹ Н. Dernschwam, изд. Fr. Babinger, нав. дело, 6, 258.

⁸² М. А. Pigafetta, изд. Р. Matković, нав. дело, Starine, XXII, 126.

⁸³ Р. Matković, нав. дело, Rad JAZU, CXII, 176.

⁸⁴ Р. Самарџић, нав. дело, 212.

⁸⁵ Н. Hadžibegić, нав. дело, GZM, II, 190.

Кичево—Тегово стајале страже на растојању од три до четири километра.⁸⁶ У сваком случају, када је било потребно, на посебан знак, ступале су у акцију све дербенције оближњег села.⁸⁷

Међутим, овим се нису исцрпљивале обавезе дербенција у односу на сам пут. Оне су такође имале обавезу, саопштава Али Чауш, да проширују и чисте тешка и каменита места и поправљају неке увале и удубине кроз које се тешко пролази.⁸⁸ У дефтерима се нека села обавезују да секу дрвеће покрај пута.

У задатке дербенција спадало је и одржавање мостова и скела, као и стражарење поред њих. Не мали број села на Цариградском друму имао је искључиво обавезу да се стара о једном, два или чак пет мостова. Држање и гајење једног, два или три поштанска коња био је задатак знатног броја села на Цариградском друму, која се, у извесном смислу, могу сматрати дербендима. Као што бележе извори, ту обавезу имала су сва насеља која су се налазила на погодним местима. Тако су, поред обичних села, држали коње и становници Гроцке, Јагодине и Ниппа. Кад је било потребно, могла су села да имају и више обавеза; становници Јагодине имали су обавезу да хазну која се слала из Цариграда посадама тврђава по Угарској отпрате до дербенцијског села Луковице, и да хране поштанске коње, поред других државних служби којих је, као што пише у попису, увек било. Ако би се путницима приликом проласка догодила нека незгода, да им изнемогну коњи или их затекне ноћ, дербенције су биле дужне да им дају пратиоце и коње до сигурног места. Дужност им је била, уопште, да се старају о њиховом животу и пртљагу, а када је било потребно, да им дају и коначиште.⁸⁹ Становници бугарског села Ветрена снабдевали су путнике и њихове коње храном, за коју су им ови плаћали половину цене. Осим тога, они су били дужни да показују путницима најбоље и најсигурније путеве, да им пружају помоћ на местима где је пут био лош и да ноћу стражаре пред ханом.⁹⁰ Дербенције су такође, кад је то било потребно, преносиле са једног места на друго државни новац,⁹¹ а у време војних похода проводиле су војску кроз тешко проходна места, снабдевале је храном и, уопште, указивале јој помоћ.⁹²

Треба поменути да се оснивањем дербенда по пустим и ненастањеним местима насељавала, у извесној мери, земља.⁹³

Поред ових обавеза дербенција о којима говоре сачувани извори, несумњиво да је постојао још низ других, условљених тренутним потребама или природом места. Дербенције су се, значи, за пореске олакшице које су биле знатне, старале не само о безбедности и сигурности на путевима него и о самом путу и саобраћају уопште. А то је и савим разумљиво, јер је у тадашњим условима друштвеног развитка

⁸⁶ А. Стојановски, нав. дело, 162.

⁸⁷ Исто, 161.

⁸⁸ Н. Hadžibegić, нав. дело, GZM, II, 190.

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ Р. Matković, нав. дело, Rad JAZU, CXVI, 41, 42.

⁹¹ А. Стојановски, нав. дело, 146; Смедеревски дефтери No МХТ 632 (s. d.), 136, 137; No 166 (Мурат III), 242, 243.

⁹² А. Стојановски, нав. дело, 146.

⁹³ С. Orhonlu, нав. дело, 68, 69.

само на тај начин могло да се обезбеди, у већој или мањој мери, нормално обављање промета.

Организација дербенџија, односно дербенџијске службе, зависила је, разумљиво, како од задатака дербенџија, тако и од броја становника у датом времену. Јер, без обзира на то што је, по ауторима из XVII века, основно мерило код дербенџија био бубањ који је бројао тридесет душа, а када је било потребно и два бубња,⁹⁴ у пракси се ова устаљена схема ретко спроводила. Што се тиче броја дербенџија, тешко се могу извући неки одређени закључци. Ипак, до средине XVI века, отприлике, број дербенџија се готово нигде не ограничава и он је, може се рећи, свуда знатан; у најстаријем попису постоје чак села са сто и више дербенџијских кућа. У другој половини XVI века, међутим, поред села са великим бројем становника, као, на пример, Ражањ, који има више од сто кућа, налазимо, и то доста често, и села са веома малим бројем становника, па чак само са две и три куће. Покушаји ограничавања броја дербенџија доста су ретки. Тако су једино од 36 кућа у селу Болечу, 24 имале дербенџијски статус,⁹⁵ а у селу Грабовцу од 27, само 22,⁹⁶ док је у селу Глави било само 27 дербенџија, мада је било одређено 30,⁹⁷ сличан је случај био и у селу Добрагуши (?).⁹⁸

Покушаји ограничавања броја дербенџија по дербенџима на Цариградском друму ретки су већ зато што је број становника по селима покрај пута био у опадању; осим тога, и дербенџије које су се враћале на статус раје напуштале су своја села, као што је забележено код села Теловца.⁹⁹ Зато су их, изгледа, и када то није било потребно, задржавали као дербенџије. Слаба насељеност односно недовољан број становника уопште, а посебно покрај пута, одиграо је, значи, пресудну улогу у организацији дербенџијске службе.

Понекад су становници дербенџијских села који су изгубили свој статус одређивани за помоћнике дербенџија. Они су понекад уживали исте повластице као дербенџије, а каткад су, за разлику од ових, давали феудалном господару све рајинске дажбине. Вероватно се њихови задаци нису много разликовали од задатака дербенџија, уколико је уопште и било неке разлике. Помоћници дербенџија забележени су до сада само на територији Македоније.¹⁰⁰

Треба истаћи да дербенџије нису могле да напуштају своју службу. Без обзира на то колико је времена протекло од тренутка напуштања, увек су имали права да их врате.¹⁰¹ Иначе, ова служба је била, као и већина других, наследна.¹⁰²

Што се тиче старешинског кадра у дербенџијској служби, он је могао да буде различит: помињу се дербенџ-ага, ђехаја, алемдар, чауш и писар. Исто тако, старешине дербенџа могле су да имају и ове титуле: хан-ага, дербенџбаша, дербенџбуљукбаша. Касније је јавља и на-

⁹⁴ Н. Hadžibegić, нав. дело, GZM, II, 190.

⁹⁵ Смедеревски дефтер No 517 (1572), 147, 75.

⁹⁶ Смедеревски дефтер No MXT 632 (s. d.), 7.

⁹⁷ Исто, 21.

⁹⁸ Софијски дефтер No 61 (Мехмед III), 181.

⁹⁹ Исто, 232.

¹⁰⁰ А. Стојановски, нав. дело, 152.

¹⁰¹ С. Orhonlu, нав. дело, 42.

¹⁰² Исто, 43, 44.

зив назир дербенда. За дербенцибашу употребљава се понекад и назив сердар. Старешине дербенда могли су да буду и мухтар дербенда и имам.¹⁰⁸ Турска власт је своју контролу над дербенцијским селима спроводила преко месних феудалних господара на чијим су се поседима налазила дербенцијска села. Понекад, чак, спахије су, у замену за чување дербенда, биле ослобођене војне службе. То показује да су феудални господари били истовремено и старешине у дербенцијској служби, што не мора да значи да је тако било на свим тимарима.

Економско-друштвени положај дербенција. — У Османском Царству, поред дербенција, постојао је још низ редова који су за своју службу уживали одређене пореске олакшице. У најновијим радовима који обрађују установу дербенцилука одбацује се тврђење ранијих истраживача да је ту реч о „привилегованој раји“,¹⁰⁴ и дербенције се третирају као становници насеља са специјалним задужењима.¹⁰⁵ Ипак, не може се сасвим прихватити тврђење А. Стојановског да је оно што их битно одликује од остале раје била њихова специјална служба у корист државе, а не њихове умањене дажбине које су представљале надокнаду за ту службу.¹⁰⁶ Сама чињеница да врше специјалну службу морала је имати упадљивог одраза на њихове обавезе и на њихов статус. Они свакако нису били „привилегована раја“; њихова тешка и одговорна служба заједно са дажбинама, иако знатно умањеним, представљала је и те како тешко бреме експлоатације. Међутим, ту постоји један нов квалитет, који је од пресудног значаја за постанак и развитак ове институције. Реч је, наиме, о томе да је начин на који је вршена експлоатација био знатно снопљивији од оног уобичајеног код раје. Дербенције су имале сталне и одговорне дужности, али је чињеница да су биле углавном поштеђене оних терета који су живот наших народа чинили често готово неподношљивим. Тај моменат је пресудно утицао како на формирање ове институције и њено одржавање кроз дужи временски период, тако и на њену ефикасност у извршавању постојећих задатака. Друкчије се не би могло разумети да турске власти успевају да населе напуштена и оснивају нова насеља, дајући становништву дербенцијски статус. И то у време када влада велика потражња за људима. Да се становништво не би разбежало, дербенцијски статус давао се чак и већем броју људи него што је било потребно. Осим тога, дербенције су се, кад год би неко покушао да им оспори поједине повластице, или уопште статус, грчевито бориле да их сачувају. Истина, има и случајева, проузрокованих разним разлозима, да дербенције беже из својих села и да их чак силом враћају назад. Међутим, овакви случајеви, чак и ако нису сасвим ретки, нимало не оспоравају вредност ранијих закључака.

На крају, значи, можемо рећи да су дербенције, извршавајући низ важних и одговорних задатака, имале у организацији и обезбеђењу

¹⁰⁸ Исто, 70, 71.

¹⁰⁴ В. А. Цветкова, *К вопросу о сложении дербенджииского населения в Болгарских землях в период турецкого господства*, Учени и записки Института славяноведения, 20, Москва, 1960, 196; А. Стојановски, нав. дело, 1, 1965, 101.

¹⁰⁶ Исто, 115.

¹⁰⁸ Исто.

саобраћаја на друмовима пространог Османског Царства сасвим одређено и угледно место. Њихова улога и значај били су, разуме се, у разним временима и на разним местима различити, и зато ову институцију треба тако и посматрати.

Највећа и најзначајнија олакшица коју су уживале дербенције била је ослобођење од обавеза познатих под именом аваризи диваније и текалифи урфије. За разлику од кануннама, у којима је обично забележено да су ослобођени свих обавеза аваризи диваније и текалифи урфије,¹⁰⁷ у пописима се ове обавезе понекад делимично набрајају. Тако је село Вргудинац, код Пирота, било ослобођено улака, сухре, черахора, азапа, веслача, нузула, давања сламе и свих осталих обавеза из поменуте групе.¹⁰⁸ Село Понор, такође код Пирота, било је ослобођено, поред осталог, улака, сухре, черахора, градозиданија, салгина и нузула.¹⁰⁹ Село Клисурсица, поред већ поменутих дажбина, улака, сухре, черахора, азапа, салгина, веслача, нузула, било је ослобођено још и псара.¹¹⁰ Село Доња Топоница, исто код Пирота, било је ослобођено улака и сухре, као и свих дажбина ове групе,¹¹¹ а Горњи Глоговац, такође код Пирота, улака, сухре, черахора, градозиданија, веслача, нузула и др.¹¹² У селу Грабовници, које је лежало на путу према Видину, поред других обавеза помиње се и ослобођење од давања данка у крви.¹¹³

У изворима се ове обавезе, као што се види, сасвим изузетно набрајају, па и тада делимично, тако да се у одређеним периодима не зна који су све намети спадали у групу аваризи диваније и текалифи урфије. Извесно је само да је то био општи назив за читав низ посебних обавеза којима су у виду непосредних државних пореза, натуралних даћа или кулука, биле задужене обичне рајинске куће. У почетку ови намети су узимани само у време рата, а касније су претворени у сталне и њихов број се непрекидно повећавао.¹¹⁴

Иако одредбу о ослобођењу дербенција од ове групе намета налазимо у свим османским законима, у пракси су, међутим, постојала честа одступања. Поједина села, као, на пример, Дубочај код Гроцке,¹¹⁵ Миросава у Ресави,¹¹⁶ Глава у Лепеници,¹¹⁷ Луковица код Јагодине,¹¹⁸

¹⁰⁷ *Kanuni i kanunname*, 44, 56, 87, 117, 150; С. Truhelka, *Stari agrarni zakonik za Bosnu*, GZM, XXVIII, 1917, 467; O. L. Barkan, *XV-XVinci asirlarda Osmanli Imperatorlugunda zirai ekonominin hukuki ve mali esaslari*, I, *Kanunlar*, Istanbul, 1945, 281; Смедеревски дефтер No 1007 (1516), 88, 115, 180, 213, 246.

¹⁰⁸ Софијски дефтер No 61 (Мехмед III), 228.

¹⁰⁹ Исто, 185.

¹¹⁰ Исто, 131, 132.

¹¹¹ Исто, 187.

¹¹² Исто, 226.

¹¹³ Исто, 211. У својој докторској дисертацији о дербенцијама у Македонији, А. Стојановски помиње још ослобођење од служења бегова, ага и субаша, од учешћа у лову (сургун) и каракулука. Рапчићћавали су пут и вршили улогу јасакчија и водича (нав. дело, I, 1965, 107).

¹¹⁴ X. Шабановић, нав. дело, 605.

¹¹⁵ Смедеревски дефтер No 517 (1572), 175.

¹¹⁶ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 358, 359.

¹¹⁷ Смедеревски дефтер No MXT 632 (s. d.), 21.

¹¹⁸ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 201.

Коритница код Беле Паланке¹¹⁹ и Добрагуша (?) код Пирота,¹²⁰ нису била ослобођена намета групе аваризи диваније и текалифи урфије, док су Лучица,¹²¹ Жабари,¹²² Свилајнац,¹²³ Моштаница у Ресави¹²⁴ и Куновица у Заплању¹²⁵ били ослобођени само авариза, а становници Ниша¹²⁶ и Јелашнице¹²⁷ намета групе текалифи урфије.

Ова разноликост била је условљена, пре свега, степеном оптерећености појединих дербендијских насеља, али је на то имао знатног утицаја и број становника у датом тренутку, традиција, страх од бежања и др.

Феудалне дажбине дербендије су давале, као што се обично кратко бележило, „по дербендијском обичају“. Практично, то је значило да су их давале у умањеном износу, а неких су биле и сасвим ослобођене. То је представљало знатно олакшање већ и због тога што су биле поштеђене разних злоупотреба и малтретирања приликом убирања ових дажбина. Код низа дербендијских насеља повлашћени статус се сводио искључиво на ову привилегију, на пример села Дубочај код Гроцке¹²⁸ и Миросава¹²⁹ и Луковица,¹³⁰ а има и села која су била ослобођена само групе намета аваризи диваније и текалифи урфије, док су све остале феудалне и друге дажбине давала у целини. Да понемено неколико: Ђићина,¹³¹ Драшкова Кутина¹³² и Калотина.¹³³

Новчани данак испенце, у износу од 25 акчи, који је падао на све одрасле хришћане, дербендије су плаћале, осим ретких случајева, у умањеном износу који се кретао од 15 до 12 акчи, а најчешће је износио 10. Овај износ одређиван је у канунима за сваки санџак посебно. Ипак, није морао да буде јединствен на читавој територији једног санџака. Тако у дефтеру из времена Мехмеда III налазимо да у два села, оба припадају софијском санџаку, дербендије плаћају различит износ испенце: у Вргудинцу 12, а у Добрагуши (?) 10 акчи.¹³⁴ У Македонији је забележено испенце у износу од 15 акчи.¹³⁵

Ушур од пољопривредних производа углавном се сводио на одређен износ пшенице и јечма. У смедеревском санџаку он је 1476/78. године износио пола лукна пшенице и пола лукна јечма на сваку кућу.¹³⁶ Иста одредба налази се у дефтеру из 1516. године.¹³⁷ Међутим, и ту

¹¹⁹ Нишки дефтер No 27 (1498), 65, 66.

¹²⁰ Софијски дефтер No 61 (Мехмед III), 181.

¹²¹ Смедеревски дефтер No 1007 (1516), 77, 78.

¹²² Исто, 176.

¹²³ Исто, 179.

¹²⁴ Исто, 184, 185.

¹²⁵ Нишки дефтер No 27 (1498), 18.

¹²⁶ Исто, 6.

¹²⁷ Исто, 41, 42.

¹²⁸ Смедеревски дефтер No 517 (1572), 175.

¹²⁹ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 358, 359.

¹³⁰ Исто, 201.

¹³¹ Крушевачки дефтер No 567 (1575—76), 163.

¹³² Смедеревски дефтер No 166 (Мурат III), 288.

¹³³ Софијски дефтер No 61 (Мохмед III), 139.

¹³⁴ Исто, 228, 181.

¹³⁵ А. Стојановски, нав, дело, 1, 1965, 103.

¹³⁶ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 52, 353, 358. Једно лукно износило је шест једренских кила (Исто, 353, 358).

¹³⁷ Смедеревски дефтер No 1007 (1516), 88, 115, 177, 179, 180, 213, 146. На два места се прецизира о нишком лукну (Исто, 213, 246).

налазимо на одступања: село Миросава давало је у то доба по три кила пшенице и три кила јечма.¹³⁸ Исти износ плаћао се и у нишком санцаку крајем XV века,¹³⁹ само је село Куновица у Запаљу давало половину лукна жита и исто толико јечма.¹⁴⁰ Дербенције у крушевачком санцаку давале су 1535/36. године и у време Селима II по кило пшенице и кило јечма на сваку кућу.¹⁴¹

Код осталих феудалних давања има највише разлика. Њих су дербенције давале као раја, по дербенцијском обичају, што значи у умањеном износу, или су биле сасвим ослобођене. Тако су становници Брачина давали на сваки виноград по медру шире,¹⁴² док су становници Горњег и Доњег Ражња били ослобођени ове дажбине.¹⁴³ Остале ушуре, осим можда сасвим изузетно, дербенције нису давале. Дајбине као ресми агнам, ресми арус, ресми агил, бадухава, цирми цинајет и друге, давале су или у целини, као села Свилајнац,¹⁴⁴ Продебел,¹⁴⁵ Претрковац (?)¹⁴⁶ и Брачин,¹⁴⁷ или по дербенцијском обичају, као село Дубочај.¹⁴⁸

И код плаћања харача или цизје постојале су знатне разлике. Харач је могао да се даје по дербенцијском обичају, као у селу Дубочају,¹⁴⁹ на пример, одсеком — то је, изгледа, био случај у новонасељеним местима¹⁵⁰ — или се уопште није давао, као у селу Лучици.¹⁵¹

Дербенције су, већ од времена Мехмеда II, биле ослобођене војне службе.¹⁵²

Овим се, разуме се, не исцрпљују дајбине и олакшице дербенција. На пространим подручјима Османског Царства њих је, без сумње, било још читав низ. Јер, прилагођавајући се одређеним могућностима у датом времену и на датом простору, Турци су били присиљени да веома еластично примењују законске одредбе. Отуда се налази на знатна одступања и разлике већ на подручју једног истог санцака. И зато, када је реч о институцији дербенцилука, а и о другим, разуме се, мора се ићи од случаја до случаја да би се ова институција у целини схватила и обрадила.

Ефикасност дербенцијске службе. — Улога институције дербенцилука у организацији саобраћаја у Османском Царству је несум-

¹³⁸ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 358, 359.

¹³⁹ Нишки дефтер No 27 (1498), 31, 62, 65.

¹⁴⁰ Исто, 18.

¹⁴¹ Смедеревски дефтер No 179 (1536), 7, 52; Крушевачки дефтер No 567 (1575—76), 7, 90.

¹⁴² Исто, 102, 103.

¹⁴³ Исто, 115.

¹⁴⁴ Давало је цирми цинајет, ресми арус и ресми хамр [Смедеревски дефтер No 1007 (1516), 179].

¹⁴⁵ Давало је адети агнам, ресми агил, ресми арус и бадухаву [Крушевачки дефтер No 567 (1575—76), 111].

¹⁴⁶ Давало је исто што и претходно село [Крушевачки дефтер No 567 (1575—76), 116].

¹⁴⁷ Иста давања (Исто, 102, 103).

¹⁴⁸ Смедеревски дефтер No 517 (1572), 175.

¹⁴⁹ Исто.

¹⁵⁰ Село Смољановац код Алексинца плаћа 400 акчи као накнаду за ушур и цизју [Крушевачки дефтер No 567 (1575—76), 166].

¹⁵¹ Смедеревски дефтер No 1007 (1516), 77, 78.

¹⁵² С. Oghonlu, нав. дело, 67.

њива. У коликој мери је, међутим, она била ефикасна уопште, а посебно на Цариградском друму, о коме је овде реч, тешко је прецизније утврдити. Фрагментарни и пре свега једностранни подаци којима овде располажемо дају само релативан одговор на ово питање. У ствари, познато је само како је изгледало путовање углавном западних посланстава; о судбини осталих путника, пре свега трговаца, мало знамо. Расути подаци о нападу хајдука на дубровачке и јеврејске трговце, на пример, на разним местима и под различитим околностима, готово да не дају могућност да се изведе неки одређени закључак о ефикасности дербендијске службе. Зато ту као најпоузданије мерило можда могу да послуже обавештења путника, чланова посланстава. Док они током читавог XVI века пролазе друмом, као што каже А. Бранчић, доста сигурно и са малом пратњом,¹⁵³ Р. Лубенау чак констатује да се у Турској „одржава један сасвим добар поредак“,¹⁵⁴ у XVII веку путовање постаје крајње опасно. Истина, и путници XVI века: Б. Рамберти,¹⁵⁵ К. Зен,¹⁵⁶ Х. Дерншвам,¹⁵⁷ К. Рим,¹⁵⁸ Р. Лубенау,¹⁵⁹ Шт. Герлах¹⁶⁰ и П. Контарно,¹⁶¹ помињу, не без великог страха, хајдуке и разбојнике, нарочито када пролазе кроз густе шуме. Ипак, суди ли се по изгорима којима располажемо, нема случајева напада на посланства, као што се догађало у XVII веку. Године 1658, на пример, хајдуци су усред каравана убили и опљачкали једну личност од великог угледа,¹⁶² а П. Рико бележи да су у једном дрвену, на путу за Београд, 18 разбојника убили 300 трговаца и да ни најјачи каравани нису сигурни од њихових напада.¹⁶³

Непрекидно повећавање броја дербендијских села на Цариградском друму, које може да се прати током XVI века, проузроковано је, пре свега, бежањем становника са друма — дербендијски статус даван је у тим случајевима и тамо где то није било потребно — а мање порастом несигурности.

Већ поменути случајеви разбојништва на Цариградском друму указују на то да су дербенди, нарочито у XVI веку, успешно обављали своје задатке. У XVII веку Турци ће, ради успешније заштите саобраћаја, прибећи низу нових мера, пре свега оснивању већег броја паланки. Десет или дванаест људи у врбовим колибама није било у стању да пружи велики отпор, закључује А. Пуле, који је туда пролазио 1658. године. Поготову што су се, како он тврди, друмски пљачкаши сједињавали у групе од две до три стотине и постављали заседе у извесним теснацима у којима их је било немогуће избећи.¹⁶⁴ Може се, значи, на основу овог и низа других посредних података закључити

¹⁵³ А. Verancsics, нав. дело, МНН SS, II, 318.

¹⁵⁴ О. Зиројевић, нав. дело, 60.

¹⁵⁵ Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, Putovanja B. Kuripešića, L. Nogarda i B. Ramberta*, Rad JAZU, LVI, 1881, 214.

¹⁵⁶ К. Zen, изд. Р. Matković, нав. дело, *Starine*, X, 210.

¹⁵⁷ Н. Dernschwam, изд. Fr. Babinger, нав. дело, 6, 258.

¹⁵⁸ Р. Matković, нав. дело, Rad JAZU, CXII, 176.

¹⁵⁹ О. Зиројевић, нав. дело, *Годишњак*, XIII, 56.

¹⁶⁰ Р. Matković, нав. дело, Rad JAZU, CXVI, 51.

¹⁶¹ Исти, нав. дело, Rad JAZU, CXXIV, 85.

¹⁶² Р. Самарџић, нав. дело, 213.

¹⁶³ Љ. Никић, нав. дело, 134.

¹⁶⁴ Р. Самарџић, нав. дело, 212.

да се институција дербенцилука, мада се задржала до у XIX век, током XVII века почела осипати. Ту је, међутим, немогуће повући неку одређену границу. Извесно је само да се већ првих деценија XVII века јављају у систему обезбеђења саобраћаја знатне промене, које треба посматрати у склопу новонасталих промена у Османском Царству уопште.

Дербенцијска села

Дербенди на путу Београд—Равно

Становници села *Медошевца* и *Врбице* чували су дербенд *Лештан*. Село *Болеч* старало се о два моста која су се налазила у близини, без сумње на *Болечици*. Следеће дербенцијско село било је *Плавнице* или *Луна Глава*. Становници *Гроцке* имали су обавезу да чувају опасно место и хране поштанске коње. Познати *Грочански теснац* чувала су села *Дубочај*, *Брестовик* и *Камендо*. Становници села *Ландола* и *Колара* хранили су поштанске коње. И хришћанско становништво вароши *Хасан-нашине Паланке* имало је дербенцијски статус. Села у околини *Беле Цркве*, *Доњи Витинци*, *Цреповац* и *Чремошник*, старала су се о пет мостова на реци *Јасеници*. Следећа дербенцијска села: *Радовање*, *Топола*, *Баточина* и *Доброводица* хране поштанске коње, с тим што становници *Баточине* чувају још и путеве и поправљају мост у селу. На даљем путу до *Јагодине* налазила су се дербенцијска села *Грабовац* или *Грабовица*, *Луковица*, које је чувало истоимену гору, и *Мугиловац*, које је чувало дербенд *Пањевац*. Становници *Јагодине* имали су обавезу, поред других државних служби, да прате државну казну до села *Луковице* и хране поштанске коње. Следеће дербенцијско село *Мијатовац* поправљало је мост на реци *Лутомиру*, док су становници *Равног*, као и два суседна села, чували прелаз преко *Мораве*.

Дербенди на осталим путевима који су водили из Београда у Равно

Становници села *Вароши* поправљали су мост на реци *Раљи*. Село *Кленовац* хранило је поштанске коње. Село *Глава*, пошто се налази на опасном месту, чувало је дербенд. Становници села *Лучице* чували су пут који води према *Смедереву* и хранили поштанске коње. Исте обавезе имала су и села: *Жабари*, *Свилајнац* и *Моштаница*. Становници села *Чимара* поправљали су мост преко великог блата које се налазило у близини села. Следеће дербенцијско село *Миросавца* чувало је опасно место, а становници села *Манастира Ваведена* хранили су поштанске коње.

Дербенди на путу Равно—Ниш

Становници села *Брачина*, *Претрковца* и *Предебела* хранили су поштанске коње. Села *Шупељак* и *Ражањ* чувала су дербенд, а *Ћићина* и *Бобовиште* хранила поштанске коње. Становници села *Смољановца*

старали су се о мосту који се налазио у близини села. Следећа два села, *Бујмир* и *Дражевац*, чувала су дербенде. Села *Трнава* и *Вртиште* хранила су поштанске коње, а пред крај XVI века, место *Трнаве*, ову службу врше становници села *Медошевца*. Хришћанско становништво *Ниша* хранило је, такође, поштанске коње.

Дербенди на путу Ниш—Пирот—Софија

Пут кроз озлоглашену планину *Куновицу* чували су становници истоименог села. И следећа два дербендијска села, *Драшкова Кутина* и *Доња Топоница*, чувала су опасна места. Село *Јелашница* хранило је поштанске коње. Становници *Горњег Глоговца*, *Вргудинца*, *Клисурице*, *Теловца*, *Понора* и *Синца* чували су опасна места. Села *Бериловац* и *Велики Цариброд* хранила су поштанске коње. На даљем путу до *Софије* налазила су се још два дербендијска села, *Калотина* и *Драгоман*, која су чувала познати *Драгомански теснац*.

Градови

У обезбеђењу саобраћаја и градови су имали одређено место. На *Цариградском друму*, од *Београда* до *Софије*, у времену о коме је овде реч, постојала су само три града: *Авала*, *Смедерево* и *Ниш*. Ове тврђаве *Турци* су махом затекли и нису им посвећивали нарочиту пажњу, јер су се налазиле у унутрашњости земље. Готово на све путнике остављају лош утисак.

Авалу (*Havála*) или, како су је још називали, *Güzelce*, *Турци* су подигли 1442. године. Посада ове тврђаве бројала је 1488. године 137 људи, *мустахфиза* и *азапа*,¹⁶⁶ а у другој половини XVI века свега двадесетак.¹⁶⁶ *Евлија Челебија* је описује као леп мален град, сазидан од камена, са високом капијом на градским зидовима и без опкопа.¹⁶⁷

Због свог важног положаја, *Смедерево* је готово увек имало велику посаду. Године 1488. посада је бројала 1.690 људи — *мустахфиза*, *тобџије*, *туфекчије*, *зенберекчије*, *мартолоси*, *азапи* и *фариси*.¹⁶⁸ У годинама пре освајања *Београда*, њен број је износио 720,¹⁶⁹ крајем двадесетих година смањује се на 419,¹⁷⁰ четрдесетих година износи 757,¹⁷¹ шездесетих година броји нешто преко четири стотине,¹⁷² а пред крај XVI века износи 242.¹⁷³ На тврђави су током XVI века вршене извесне поправке кула и разних зграда које су јој припадале.¹⁷⁴ Извесна запу-

¹⁶⁶ Серија *Kâmil Kepadži* No 4725, 17, 68—71.

¹⁶⁶ *Смедеревски дефтери* No 316 (1560), 147; No 517 (1572), 158; No 184 (Мурат III), 139.

¹⁶⁷ *Evlija Čelebi*, нав. дело, изд. Н. Šabanović, 327.

¹⁶⁸ Серија *Kâmil Kepadži* No 4725, 17, 18—31, 38—67.

¹⁶⁹ *Смедеревски дефтер* No 1007 (1516), 9—20.

¹⁷⁰ *Смедеревски дефтер* No 978 (1528—30), 6—12.

¹⁷¹ Регистар војничких плата гарнизона *Смедерева*, *Осијека* и *Београда* No МХТ 567 (1541), 3—26.

¹⁷² *Смедеревски дефтери* No 316 (1560), 83—89; No 184 (Мурат III), 85—87.

¹⁷³ *Смедеревски дефтер* No 330, 1.

¹⁷⁴ Фонд 6, арх. јед. 9, Белград, 26, 14, 10, 16.

штеност, типична за исламску цивилизацију уопште, свакако је један од разлога што овај град оставља на путописце више лош него добар утисак.

Као тврђава у унутрашњости земље, Ниш је готово сасвим био изгубио наглашени војни значај који је до пада под Турке имао. Само једном, у попису из 1541. године, помиње се у Нишу посада од 157 чланова.¹⁷⁶ Што се тиче тврђаве, она је, по сведочанству путника, била у веома лошем стању.

Паланке

Пораст хајдучије, који може да се прати већ од последњих деценија XVI века, изискивао је неминовне измене у дотадашњем систему обезбеђења саобраћаја. Јер, дербенди и ретки градови у условима повећане несигурности на путевима нису могли да пруже довољну заштиту путницима. Зато се траже решења у подизању паланки. Ова врста утврђења, грађена искључиво од дрвета и земље, била је релативно јевтина и обезбеђивала је, ипак, мање-више ефикасну заштиту од све многобројнијих хајдучких чета. Енгелс истиче да су ове зграде од коља (палисади), иначе најстарији облик утврђења, све до краја XVIII века представљале турски национални систем одбране.¹⁷⁶ По А. Пигафети, Турци су их градили на овај начин: „...подигну квадратну тврђавицу те је ограде плотом од дрвета и земље, а са стране ставе по који дрвени торњић.“¹⁷⁷ Сличне белешке о паланкама оставили су и други савремени путописци. Најбоље их је окарактерисао Евлија Челебија, назвавши их малим градовима од дрвета,¹⁷⁸ јер су то оне заиста и биле. Постоји и детаљан опис једне од ових паланки; припада перу турског географа Хаџи Калфе. Реч је о Муса-пашиној Паланци. „Потом је паланка“, пише Хаџи Калфа, „имала 20 рафи у дужину и 120 у ширину, а зидове 3 рафа ширине и 14 рафа високе заједно с темељима. Имала је 8 округлих кула и свака је унаоколо хватала 20 рафи. Кула на улазу била је раф виша од осталих, тако да је било свега 39 рафи зида. А читав трошак“, додаје он на крају, „износио је 30.000 гроша“.¹⁷⁹

Прва паланка на Цариградском друму подигнута је у близини Беле Цркве, у другој половини XVI века, свакако пре 1571. године.¹⁸⁰ Звала се Ак Килдиса, јер је била у близини мезре истог имена.¹⁸¹ Касније је прозвана Хасан-пашином Паланком по свом градитељу, темишварском беглербегу Хасан-паши. Друга паланка подигнута је у Баточини 1593. године.¹⁸² Нешто касније, 1594—95. године, помиње се и

¹⁷⁶ Регистар војничких плата гарнизона Смедерева, Осиејка, Београда, No MXT 567 (1541), 56—66.

¹⁷⁶ Фр. Енгелс, *Изабрана војна дела*, I, Београд, 1953, 161.

¹⁷⁷ M. A. Pigafetta, изд. P. Matković, нав. дело, Starine, XXII, 181.

¹⁷⁸ Evlija Celebi, изд. H. Sabanović, нав. дело, 64.

¹⁷⁹ Ст. Новаковић, нав. дело, Споменик, XVIII, 72.

¹⁸⁰ Те године помиње је у свом путопису К. Рим (P. Matković, нав. дело, Rad JAZU, CXII, 179), а следеће године уписана је у дефтеру као паланка Ак Кениса [Смедеревски дефтер No 517 (1572), 105].

¹⁸¹ Смедеревски дефтер No 517 (1572), 105.

¹⁸² J. Hammer, нав. дело, III, 220.

паланка у Ражњу, која је, можда, подигнута и знатно раније.¹⁸³ Остале паланке на Цариградском друму подигнуте су током прве половине XVII века, а можда већ и на самом почетку, јер француски аноним из 1621. године примећује да у већини села у Србији и Бугарској постоји једно место окружено палисадима који су оплетени прућем; то место називају паланка.¹⁸⁴ Зна се тачно, на пример, да је 1616. године подигнута паланка у Алексинцу,¹⁸⁵ а исте године помиње се и паланка Куручешма.¹⁸⁶ Године 1620. постоје паланке у Коларима и Јагодини,¹⁸⁷ а 1628. у Ђуприји¹⁸⁸ и Параћину.¹⁸⁹

Што се тиче Гроцке, она се у турским изворима XVI века назива тврђавом (кале), а и само њено име Хисарлик или Хисарџик упућује да је била грађена од тврдог материјала. Пред крај XVI века, међутим, назива се тврђава паланка Хисарлик (kale-i paḡan-i Hisarlik). И у једном попису из 1628. године помиње се међу паланкама на Цариградском друму,¹⁹⁰ а као паланку описују је и путописци који су тада пролазили.

Број чланова посаде по паланкама био је различит, али увек знатно мањи од оног по градовима. Тако је 1572. године џемат мустахфиза Беле Цркве бројао 54 војника.¹⁹¹ Исте године, посаду Хисарлика сачињавали су: џемат мустахфиза — 36, азапа — 8 и мартогоса — 23 нефера.¹⁹² Нешто касније, џемат азапа бројао је 17, а џемат мартогоса 15 нефера, док је број мустахфиза остао неизмењен.¹⁹³ Године 1628, број момака у посадама појединих паланки изгледао је овако: Гроцка 29, Колари 35, Хасан-пашина Паланка 20, Баточина 30, Ђуприја 28 и Параћин 60.¹⁹⁴ По Евлији Челебији, чије податке треба узети с извесном резервом, посада Муса-пашине Паланке бројала је 150, Алексинца 100, Параћина 40, Баточине 50, Хасан-пашине Паланке, Колара и Гроцке 40 војника.¹⁹⁵

Посаду по утврђеним местима, градовима и паланкама у унутрашњости Царства у већини случајева сачињавали су мустахфиза, који су представљали главни ред локалних војних снага, тзв. јерли кула. Они су могли да уживају заједничке тимаре или су били плаћеници. На челу посаде налазили су се ага или диздар и њеџаја.¹⁹⁶ И други турски

¹⁸³ Фонд 75, кутија 2, Пирот, арх. јед. 78.

¹⁸⁴ Р. Самарџић, нав. дело, 172.

¹⁸⁵ К. Јиречек, нав. дело, 158.

¹⁸⁶ Р. Matković, нав. дело, Rad JAZU, CXXX, 143.

¹⁸⁷ *The travels of Peter Mundy in Europe and Asia 1608—1667*, London, 1907, 70, 71.

¹⁸⁸ A. Velics — E. Kammerer, *Magyarorszagi török kincstari defterek*, I, Budapest, 1886, 424, 425. Још четрдесетих година прошлог века видела се ограда ове паланке (К. Костић, нав. дело, 413).

¹⁸⁹ A. Velics — E. Kammerer, нав. дело, 424, 225.

¹⁹⁰ Исто, 424.

¹⁹¹ Смедеревски дефтер No 517 (1572), 105. Нешто раније помињу се у посади и азапи, али се не наводи њихов број (Фонд 6, арх. јед. 9, Белград, 25).

¹⁹² Смедеревски дефтер No 517 (1572), 177, 178.

¹⁹³ Смедеревски дефтер No 184 (Мурат III), 156.

¹⁹⁴ A. Velics — E. Kammerer, нав. дело, 424, 225.

¹⁹⁵ Evlija Čelebi, изд. Н. Šabanović, нав. дело, 62, 64, 65, 68, 69.

¹⁹⁶ Н. Šabanović, *Vojno uređenje Bosne od 1463. godine do kraja XVI vijeka*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XI, 1961, 211.

војни и војно-политички редови могли су да сачињавају посаду утврђених места: коњаници бешлије,¹⁹⁷ пандури,¹⁹⁸ војници,¹⁹⁹ мартолоси.²⁰⁰ Иначе, ови последњи користе се у знатној мери и за обезбеђење уопште. Тако се 1577. године одређује 30 мартолоса да чувају једну планину, вероватно Јукавицу, у јагодинском кадилуку.²⁰¹ Исти број мартолоса налазио се и у бованском кадилуку ради заштите земље.²⁰² У темишварском ејалету, у XVI веку, за чување земље коришћени су кнежеви, хусари, кара-мартолоси и доганџије. За ту службу били су ослобођени ресмова и авариза.²⁰³ У XVII веку, на подручју Македоније, села и градови, за одређену суму новца, изнајмљују известан број мартолоса да у одређеном времену чувају њихову територију, неки објекат, као, на пример, безистан или царску касу приликом преноса.

Уопште, у систему обезбеђења, било да је реч о дербендима, градовима или паланкама, могли су, значи, да имају удела, поред локалног становништва, и разни редови турске војске. Ипак, када је реч о Цариградском друму у периоду до краја XVI века, може се рећи да је дербенде најчешће чувало месно становништво, док су посаду градова углавном сачињавали мустахфизии, азапи и мартолоси. Замењивање матролоса и пандура дербенџијама, дербенџија мартолосима, на пример, као и изнајмљивање одређеног броја припадника неког војног реда за одређено време или потребу, изгледа да је типичније за каснији период.²⁰⁴

Када је реч о обезбеђењу саобраћаја, треба још једном истаћи и не малу улогу приватно изнајмљених пратилаца. Трговачки каравани, посланства и остали путници, било да су већ имали одређену пратњу или не, обично су, да би сигурније путовали, и сами изнајмљивали, на свој рачун, одређен број Турака или хришћана који су их пратили на читавом путу или само кад су пролазили кроз опасна и несигурна места.

¹⁹⁷ К. С. Протић, нав. дело, Отаџбина, 22, 68.

¹⁹⁸ Р. Самарџић, нав. дело, 198.

¹⁹⁹ *Капани и капиппате*, 44.

²⁰⁰ Н. Šabanović, нав. дело, *Godišnjak*, XI, 218.

²⁰¹ *Mühimme*, XXIX, 97.

²⁰² Крушевачки дефтер No 567 (1575—76), 433.

²⁰³ *Mühimme*, VII, 121.

²⁰⁴ А. Матковски, нав. дело (1650—1700), 11, 12, 14, 15, 50, 51, 64, 65, 73, 74, 81, 82, 85, 86, 90, 91, 101, 102.

²⁰⁵ Исто (1620—1650), 80; исто (1650—1700), 73, 74, 81, 82. О мартолосима у служби обезбеђења земље опширније: М. Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavnom*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Djela, XXIX, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, 17, Sarajevo, 1967, 117—121.